

Kontrastivna primerjava Hipolitovega slovenskega prevoda *Orbis pictus* Jana Amosa Komenskega (1711–1712)

Kontrastivno jezikovno je obravnavan slovenski prevod otroške enciklopedije *Orbis sensualium pictus* (1658, 1686) češkega pedagoga Jana Amosa Komenskega za učenje slovenščine, nemščine in latinščine. V obdobju baroka ga je Janez Adam Geiger, p. Hipolit Novomeški vključil med dodatke v svoj dvodelni rokopisni slovar *Dictionarium trilingue* (1711–1712). Z opisom raznovrstnih pojmovnih področij je namenjen spoznavanju pojmovnega sveta, izražene v leksiki treh jezikov, ki bo tipološko predstavljena glede na latinsko in nemško besedilo ter kontinuiteto v ključnih starejših in sodobnih slovenskih slovarjih.¹

Ključne besede: slovensko zgodovinsko jezikoslovje, leksikologija, prevodoslovni vidiki, p. Hipolit Novomeški

A Contrastive Comparison of Slovenian Translations of *Orbis Pictus* by Jan Amos Comenius (1711–1712)

Slovenian translation of the children's encyclopedia *Orbis sensualium pictus* [The visible world in pictures, 1658, 1686] by the Czech pedagogue Jan Amos Comenius for learning Slovenian, German and Latin is discussed in a contrasting linguistic way. In the Baroque period, it was included among the supplements to his two-volume manuscript dictionary *Dictionarium trilingue* (1711–1712) by Janez Adam Geiger, fr. Hippolytus Rudolphswertensis. By describing various areas, it is intended to introduce the conceptual world expressed in the lexicon of three languages, which will be typologically presented in relation to the Latin and German texts and as regards continuity with important older and modern Slovenian dictionaries.

Keywords: Slovenian historical linguistic, lexicology, terminology, translation aspects, fr. Hippolytus Rudolphswertensis

1 Uvod

Predmet obravnave je slovenski prevod latinskega in nemškega besedila šolske enciklopedije slovitega češkega teologa, pedagoga in filozofa J. A. Komenskega (1592–1670) *Orbis sensualium pictus* (Nürnberg 1658, 1659, 1662, 1686; Levoča

¹ Prispevek je prvi del kontrastivne primerjave slovenskih prevodov dveh učbenikov za mednarodni kongres slavistov v Parizu. Zaradi prevelikega obsega bo drugi del s primerjavo slovenskega in italijanskega prevoda (1811) francoske šolske slovnice Fr. Ch. Lhomonda objavljen v *Jezikoslovnih zapiskih* (Orel 2025).

1685; idr.),² ki ga je J. A. Geiger, kapucin Hipolit Novomeški (1667–1722) vključil med dodatke v svoj zajetni rokopisni slovar *Dictionarium trilingue* z začetka 18. stoletja. Didaktični priročnik, namenjen osnovnemu izobraževanju otrok, vsebuje pojmovno razvrščeno leksiko in osnovno izrazje v stavčno oblikovanih opisih, ki omogočajo tudi medjezikovno leksikalno in skladenjsko primerjavo. V izbranih razdelkih se osredotoča na prepoznavanje tipoloških značilnosti leksike po izvoru, tvorbi in pomenu, tudi glede na kontinuiteto v starejših in sodobnih slovenskih slovarjih s spletišča Fran, ter prevajalskih strategij pri slovenjenju latinskega in nemškega besedila.

2 Hipolitov prevod *Sveta v slikah* (*Orbis pictus*) Jana Amosa Komenskega

2.1 O prevajalcu in njegovem delu

J. A. Geiger, kapucin z redovniškim imenom p. Hipolit Novomeški, je bil rojen leta 1667 v Novem mestu, kjer je deloval njegov oče, plemič in sodnik, slikar in pozlatar Hans Georg Geiger von/a Geigerfeldt).³ Bil je pomemben uresničevalec slovenskega kulturnega repertoarja na začetku 18. stoletja: nabožni pisec (z novo priredbo lekcionarja *Evangelia inu Lystuvi* (1715, 1730) in po rokopisu Matije Kastelca Kempčanova *Hoje za Kristusom Bukvice od slejda inu navuka Kristusa izveličerja* (1719)) in jezikoslovec: sestavljal je trijezičnega slovarja z latinskim in nemškim izhodiščem ter priredil je slovnice *Grammatica Latino-Germanico-Slavonica* (1715) protestantskega šolnika Adama Bohoriča *Arcticæ horulæ succifivæ de Latinocarniolana literatura* (1584).

2.2 Hipolitov trijezični slovar *Dictionarium trilingue*

Veličastno, doslej najobsežnejše, slovarsko delo v dveh delih, *Dictionarium trilingue ex tribus nobilissimis Europæ linguis compositum, in anteriori parte Latino-Germanico-Sclavonicum, in posteriori parte Germanico-Sclavonico-Latinum* (1711–1712), je ostalo po nesrečnem naključju v rokopisu.⁴ Ko je slovarju avtor želel dodati kratko slovnico za sklanjatve in spregatve,⁵ mu je tiskar J. Mayr prinesel prvo slovensko slovnico Adama Bohoriča, po kateri je začel usklajevati slovenski črkopis,⁶ a je zamudno delo opustil in se z izdajo slovnice zapisal v zgodovino slovenskega slovničarstva.⁷ Slovar sestavljata latinsko-nemško-slovenski del na 740 in nemško-slovensko-latinski na 284

² Crupi (2017: 117, op. 3) navaja naraščajoče število izdaj v skladu z uspehom v drugih nacionalnih jezikih: od prve (latinsko-nemške) leta 1658 do 1900 jih je 219. Dve šolski knjigi iz let 1656–1658 »v smeri večje nazornosti« šolskega pouka »sta širili sloves o Komenskem kot nedosegljivem pedagogu svojega časa« (Pánek 1993: 87), kar so prepoznali tudi slovenski jezikoslovci (Hipolit, Pohlin, ki je prevedel prvo (*Janua linguarum reserata*), Kopitar, Vodnik, Jeran, Potočnik idr.) in pedagogi (Lah, Ilešič, Medveš, Schmidt idr.).

³ Življenjepisni podatki so navedeni v drugem prispevku (Orel 2022), ki vsebuje jezikovno primerjavo s kasnejšimi slovenskimi delnimi prevodi *Sveta v slikah*.

⁴ Natisnjena je bila naslovnica in začetek črke A z latinskim ter črke B z nemškim izhodiščem. Slovar so kasneje skušali izdati slovenski razsvetlenci (kot pobudnik kapucinov k izdaji je omenjen Jurij Japelj). O tem Pohlin (2003: 458), Kopitar (1809), po njem Štrekelj (2012: 377–8), Kidrič (1928/2013).

⁵ Podoben namen ustvariti slovar, slovnico in primerne učne knjige je imel tudi Komenský (Lah 1915: 129).

⁶ Čistopis do vključno črke E je ohranjen v NUK (Ms 352).

⁷ Prim. Ahačič (2012: 87–166) s primerjavo vseh priredb Bohoričeve slovnice.

straneh. Dokončan je bil 18. aprila 1712: »FINITUM 18 Aprilis MDCCXII«. Na koncu vsebuje na več kot 170 straneh sedem dodatkov s seznammi zemljepisnih lastnih imen, števnikov, poimenovanj za sorodstvo in svaštvo, botaničnih izrazov, peti je celotno latinsko-nemško-slovensko besedilo naprednega šolskega priročnika *Orbis sensualium pictus* J. A. Komenskega.

Poslovenil je celotni dvodelni dvojezični slovar *Dictionarium bilingue Latino-Germanicum & Germanico-latinum* (1556) švicarskega teologa in leksikografa Hansa Friesa (Johannes Frisius Tigurini (1525–1565)), ki je do 18. stoletja doživel številne izdaje, zelo se ujema z izdajo iz l. 1709 (Breznik 1926: 135–6). Vir Hipolit zapiše za seznamom krajev (1 (29)). Za slovenski del je uporabil *Dictionarium quatuor linguarum* (1592) Hieronima Megiserja in latinsko-slovenski slovar *Dictionarium latino-carniolicum* Matije Kastelca, ki ga je vključil v slovar od črke *l* dalje, prej pa iz njega dodajal slovenske ustreznice (Breznik 1926: 136). V primerjavi z njim oz. Vorenčevim prepisom je slovenske ustreznice nize vidno razširil, manj pa ima opisov. Bil je tudi tvorec novih besed, pa tudi slabih izrazov, izraze je črpal tudi v jeziku ljudstva, a je bil konec 19. stoletja površno izpisan (Breznik 1926: 137–9).⁸

Namen slovarja je Hipolit predstavil v predgovoru, ki ga navajajo Kopitar (1809: 75–85 po Ahačič 2012: 207), Marn (1884: 2), Štrekelj (2012: 374) in Lah (1915: 23): »v korist sebi in mladim redovnikom, ki zaradi nepoznavanja jezika porabijo več časa za besedo kot za samo stvar«. Kidrič (1928/2013) po predgovoru omenja, da je Hipolit slovar v rokopisu sprva namenil sobratom za interno rabo, na željo redovnikov pa je privolil v natis za lažje prevajanje latinskih in nemških cerkvenih besedil v slovenščino. Ahačič (2012: 203–7) *Predgovor bralcu (Praefatio ad lectorem)* prevede in izčrpno analizira ter podaja strokovno literaturo o njem, in sicer Kopitarjevo slovnico ter novejšo omembo.⁹

3 Hipolitov prevod *Orbis sensualium pictus* (= OP) Jana Amosa Komenskega

3.1 Opis, jezikovna oznaka in pomen rokopisa

Hipolitova priredba OP se brez naslova, omembe avtorja,¹⁰ slik (razen položaja planetov) in predgovora nahaja v rokopisu po dveh praznih straneh za seznamom krajevnih in pokrajinskih imen z nemškim izhodiščem. Vsebuje 150 tematsko razdeljenih poglavij na 70 straneh (skupaj s kazali jih je 75), stolpčno razvrščenih v treh jezikih

⁸ Pleteršnik je redke Hipolitove izraze sprejel iz Cafove zbirke, zato pomembnejše navede šele Breznik (1926: 139–40). Po podatkih iskalnika na portalu Fran je 168 izpisov od 262, označenih s Hip., iz *Sveta v slikah* (Hip. (Orb.)).

⁹ »Sicer pa besedilo na kratko omenjata in ga komentirata Jože Toporišič (1976: 16–7, 1987: 262) in Teodor Domej (1980: 197), dejansko stanje pravopisa v slovarju pa povzema Toporišič (1989: 242).« (Ahačič 2012: 207)

¹⁰ Navedena ni niti izdaja, Burian (1928: 45) po Kopitarju (1809: 85) omenja, da je to bila najverjetneje nürnberška izdaja iz leta 1686. Poudarja tudi dejstvo, da je bil *Orbis pictus* v tem času preveden že v vse narodne jezike in pogosto natisnjen. Glede leta nastanka prevoda pa navaja, da ga je začel prevajati že nekoliko pred letom 1711 Kopitar 1809: 85.

– latinščini, nemščini in slovenščini.¹¹ Začne se z *Invitatio – Einleitung zum Lehre – Váblenje k'vuku* (Vabilo k učenju) z didaktično predstavitevijo abecede s posnemanjem naravnih glasov, tj. oglašanjem živali, vetra in ljudi (otroka, voznika, ust), ki je izražena z izpeljanimi glagoli v vseh treh stolpcih, za slovenskim prevodom so zapisani glasovi s podvojenimi ali potrojenimi medmeti, ki jim sledi zapis velike in male črke: npr. »ovza bleja. bé é é. B b.; kobiliza shkríple Cí Cí. C c.« itd.¹² Splošnopomenovalna leksika in osnovno izrazje sta po Komenskem hierarhično razvrščena po področjih, strokah, vedah ali dejavnostih, od 1. Deus – Gott – Bug, 2. Mundus – Die Welt – Ta Svejť, 3. Coelum – Der Himmel – Nebú [...] do 150. Púfledna Sódba, sklene jo *Clausula – Beschluß – Sklemba* z nagovorom na ljubeznivega mladeniča, da je v kratkem povzetku videl vse reči, ki se lahko izkažejo, in se naučil vseh treh jezikov, spodbuja ga k nadaljevanju branja drugih dobrih knjig, slovensko besedilo je nato še razširjeno.¹³ Sledi še abecedno urejen latinski, nemški in slovenski seznam vseh naslovov/tem *Index Titulorum Latinus – Titel=Regifter – Slovénfki Regíftèr* (npr. pod A: 128. *Arznya*, 145. *Aydovftvu* (73)).

V prevodu je Hipolit pred več kot 310 leti uporabljal osrednjeslovenski, tj. kranski knjižni jezik, v katerem je z rodno dolensko narečno osnovo ohranjal tradicijo piscev 16. stoletja in vnašal še več sočasnih dolenskih narečnih prvin, tudi dvojnično.¹⁴ Besede je večinoma onaglaševal,¹⁵ naglasna znamenja je pogosto popravljaj (prekrižaj ostrivec).

Slovenska pedagoška stroka pohvalno ocenjuje Hipolitovo delo. V. Schmidt »po osamljenem vzponu pedagoške misli v dobi reformacije« med začetki pedagoškega izobraževanja izpostavi prvenstvo in ažurnost Hipolitove priredbe besedila pedagoškega klasika v slovenščino,¹⁶ ki pa zaradi nenatisa »ni mogel prispevati k izboljšanju pouka na Slovenskem«.

¹¹ Prepis, prečrkovan iz bohoričice, je objavil Lah (1916–1919).

¹² Prvi *Invitatio* objavi v Popotnikovem *Listku* Ilešič (1900: 156–7), Lah (1915: 227–31) primerjalno podaja zapis po dvojezični izdaji Komenskega (1686) in Hipolitovem trijezičnem prevodu ter ugotavlja, da se je kljub poznavanju slovenskih šumnikov tudi pri abecedi držal izvirnika. Pleteršnik iz njega izpiše nekatere glagole oglašanja, npr. krěvkati, -am, vb. *impf.* krächzen: vrana krevka, *Hip. (Orb.)*.

¹³ Hipolit je dodal besedilo v vseh jezikih: Komensky: »Memento horum; Deum time, & invoca eum, ut largiatur tibi Spiritum Sapientiae. Vale« > Hipolit: »Memento horum Dei, mortis et mei, Mariam venerare, (invoca) sanctos Joachimum, Josephum et Annam ut eorum interventu Deus« – »špumní na Boga, na fínert inu na me, Mario zhafty, klizhi na pumozh te fvetnyke Joachima, Josepha inu s. Anno de skusi nyh proflhno [...]«; pozdrav razširi: »Vale« > »Vade, Vive et Vale« – Gehe hin, lebe (wohl) und gehab dich wohl. – Pejdi, shivi, inu jymi fe dôbru«. (str. 70). O spremembah besedila (101. Philosophia, 129. Sepultura, 144. Religio, 150. Judicium externum in Clausula) prim. Bečková (1989: 429), za podroben popis razlik med latinskim besedilom Komenskega in Hipolita pa Leeming (1991: 186–192).

¹⁴ Npr. za nenaglašeni jat zamenjava *e* z *i*, za naglašeni *i* zapis *i* z *y* (npr. *Imn rezihi* > *rizhy*), poenotenje zapisa (ne)zvenečih parov *s*, *z* in *š*, *ž* (*srejdi* > *frejdi*; *fel* > *sel* 'zelišče'; *gartrofha* > *gartrosha*), v sklopu *sk* nedosledno uveden zapis *s* (npr. *fkus* > *skus* (92., 120., 136.), *fkusi* (48., 54)), mlajšo samostalniško končnico -am po Bohoriču spreminja v prvotno -om (npr. *s'nebam* > *nebam*). Prim. Kopitar (1809: 89).

¹⁵ Npr. dolžino z ostrivcem ne glede na kakovost pri *e* in *o* (*ménjik*, *shivótu*), tudi razlikovalno od današnjega naglasnega mesta, s krativcem je nedosledno označil polglasnik (*fěrzy*, *hàrt*).

¹⁶ Schmidt za začetke pedagoškega izobraževanja v Evropi, ki se je navezovalo na humanistično pedagogiko in Komenskega, npr. upoštevanje nazornosti v metodah in realij v vsebini pouka, uveljavljanje materinščine učencev pri pouku, uvajanje kolektivnega pouka itd., ugotavlja, da mu naše šolstvo ni sledilo vse do pedagoškega izobraževanja učiteljev po *Splošni šolski naredbi* leta 1775 (1988a: 228). Prim. še Ilešič (1902: 3–5).

3.2 Leksika v Hipolitovi priredbi OP¹⁷

3.2.1 Leksika po izvoru in tvorbi¹⁸

Slovarsko delo je Hipolita usposobilo za uspešnega prevajalca z bogatim leksikalnim znanjem. Hipolit je navajal uveljavljene prevzete lekseme, zaradi neobstoja slovenskih poimenovanj za del opisane predmetnosti pa se je zatekel k prevzemanju,¹⁹ iz nemščine ali preko nje, pa tudi iz romanskih jezikov in latinščine; potekalo je tudi z naslonitvijo na tujejezični predlogi, zlasti nemško. Iz (dvokorenskih) leksemov je tvoril z domačimi besedotvornimi morfemi izpeljanke iz nemških ali prevedenih podstav, včasih ohranil tudi zloženske, pogosteje pa razvezal v besedne zveze. Nove izraze iz slovanskih podstav je tvoril pogosto s potencialnim kalkiranjem²⁰ iz obeh jezikov, pa tudi neodvisno od tuje predloge.

Prevzeti leksemi in termini²¹ se pojavljajo v različnih pomenskih kategorijah, nekateri tudi ob sopomenki iz domače (ali kalkirane) podstave, npr.:

- v papirništvu²² (92. »Papyrus – das Papyr – Popiér«: bala²³ 'sveženj, zvitek' (volumen minus, ein Ballen); ris²⁴ (volumen majus, ein Ries); popjer za drukanje po Druckpapier, bukve (scapus,²⁵ Buche), homonim iz nemščine; germanizem pogen ob domači sopomenki *lok* (plagula, Bogen 'pola');

¹⁷ V analizi so uvedene okrajšave za slovarje s portala Fran oz. njihove avtorje: B16 = *Besedje slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja* (2011), DB = Dalmatinov prevod *Biblije* (1584), H = Hipolit, KV = Kastelec-Vorenc: *Slovensko-latinski slovar* (1997), po *Dictionarium latino-carniolicum* (1680–1710), ME = slovarja Hieronima Megiserja (1592, 1603), PL = Pleteršnikov *Slovensko-nemški slovar* (1894–1895), PO = M. Snoj, *Slovar Pohlinovega jezika*, SES = M. Snoj: *Slovenski etimološki slovar*, SSKJ2 = *Slovar slovenskega knjižnega jezika* (2014); SSKJ16 = *Slovar slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja* (rastoči); SV = M. Snoj: *Slovar jezika Janeza Svetokriškega* (pridige med 1691–1709).

¹⁸ Uporabljena je bila digitalizirana verzija Hipolitovega slovarja (NUK, Ms 182, dlib.si), obrnjeni slovar na portalu Fran po kartoteki Jožeta Stabeja, ki ga hranijo na Oddelku za zgodovino slovenskega jezika Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU (sodelavcem se zahvaljujem za dostop do gradiva in skene črk b in p).

¹⁹ O tem Kopitar (1809: 98; 88, 95), ki ga je opredelil za Dolenjca in nemškega Kranjca (»Deutsch-Krainער«) zaradi odvisnosti od nemške predloge in germaniziranja, suženjskega prevajanja in neustreznih terminov. Prim. še Štrekelj (2012: 375–7).

²⁰ Pomenski, oblikoslovni in skladenjski kalki 85 razdelkov OP so obravnavani v Leeming (1996, 2000). Včasih je težko določiti mejo med medjezikovno strukturno podobnostjo in dobesednim prevodom iz jezika dajalca.

²¹ Leeming (1991: 192–211) natančno izpiše in analizira prevzete izraze po razdelkih in abecedi. Seznam prevzetih besed vsebuje čez 960 leksemov s skoraj dvojnimi številom pojavitev.

²² Zapis leksemov je dvojen: citatno je enak kot v rokopisu, zgledi pa so prečrkovani iz bohoričice brez diakritičnih znamenj. Številka označuje razdelek, ne strani. Pokončno zapisani so prevzeti leksemi (ujemalni z nemškimi ali latinskimi), podčrtani pa kalkirani.

²³ SES: iz italijanščine, prek francoščine izposojeno iz starofrankovskega *balā* 'krogla'. SSKJ2: *trg*. bala papirja, 10.000 pol. Od starejših slovarjev ga ima samo PO.

²⁴ V OP so štirje homonimi, razen za žival so germanizmi: za število pol (SSKJ2: ris³: *trg*. mera za papir, 1000 pol, se ujema z nemško ustreznico (Ries), izraz imata KV in PL); velikana (Gigas – Ries) in črto, zarezo.

²⁵ Wiesthaler (franja.si): »scapus: paličica ali valj, okrog katere (katerega) so ovijali papir za prodajo; tak *scapus* je imel največ 20 listov«.

- v tiskarstvu: Drukarija, *stiskarija* (93. Tipographia – Druckerey): bukveni drukar *ali stiskavic* (Tipógraphus, Buchdrucker) ‘tiskar’ idr.;
- vrste orožja (139.): palaš (hasta, der Spieß) ‘meč’,²⁶ partizana (bipennis, die Partisan),²⁷ neprevzeti izraz je *šestopernica* (clava, der Streitkolb) ‘bojni kij, buzdovan’.²⁸

Prevzeta ustreznica iz nemščine se ujema z nemško in danes ni del knjižnega jezika: npr. kavklerija (Praestigiae – Gauckeley ‘akrobatstvo’ (131.) ima le DB v 16. stoletju, Gauckler – kavkler (Praestigiator) pa KV in SV. Lahko pa je živa v neknjižni rabi: npr. der Stiglitz – štiglec (Carduélis) ‘lišček’ (ME, SV, PO); das Zeiferl – ta cajzelc (acanthis) ‘vrsta čička’ (20.) (le KV). Pri dejavnostih oz. obrteh so prevzeta poklicna poimenovanja skladna z nemškimi: der Schneider – žnidar (Sartor, 61.), Schuster – šuštar, čevlar, šúlinar²⁹ (Sutor, 62.), der Zimmermann – címpèrman (Faber lignárius, 63.) ‘tesar’, pa tudi ob (delno) drugačni nemški ustreznici: Werckmeister – címpèrmaster (Architectus, 64.), der Schreiner und Draxler – tišler, draxler (Scriniárius et tornátor, 69.) ‘mizar’, ‘strugar’ v naslovu, v besedilu der *Tischler* – *myzar* in nadpisano škínjar (*Arcularius*)³⁰ – v kazalu škínjar *ali* tišler. Nekatera poimenovanja so le poslovenjena: npr. *mizar*, *zidár* (Faber *murárius*, der Maurer, 64.) ali drugače motivirana: *kovač* (Faber *Ferrárius*, der Schmied, 68).³¹ Slovenski leksem tujega izvora se lahko razlikuje od obeh tujejezičnih ustreznic: npr. germanizem *gvant*: *Vestes* – *die kleider* – *te gvante*³² (31.), tudi z domačo sopomenko *oblazhila* (46.); *dínje*³³ (*Pepones*, *Melonen*).

V starejših obdobjih do 20. stoletja se pri terminih deloma kaže težnja po slovenjenju mednarodnih izrazov, tudi s prevajanjem po vzoru nemških zloženek, pretežno z besednozvezno razvezavo, ko druga sestavina zloženke postane jedro, prva pa njen desni neujemalni, večinoma rodilniški, ali levi ujemalni prilastek: npr. 101. Philosophia – Die Weltweißheit – *Pofvitná Modrúft*; 99.: Rhetorika – Die reden=Kunst – *Kunfht tiga govorjénia*; Grammatika – die Sprachkunst – *Kunfht ali Návuk tiga jesyka*; Poësis – die Dicht=Kunst – *ta kunfht tiga smifhlovajnia*; Musica – Die Thonkunst – *Kunfht tiga pejtja*; 102. Geometria – Die Erdmeßkunst – *Kunfht te semljammerszhine*; 98. Mußeum – Das Kunftzimmer – *Hifha sa študérajnie* v naslovu, nato je prva sestavina pretvorjena v levi ujemalni prilastek: Mußeum – die Studierstube – *študérska hifha*; 100. Instrumenta Musica – Klang=Spiele – *Glasézhe oródje*; 103. Altronomia – *Sternsehkunft*

²⁶ SSKJ2: *nekda* meč z ostrino na eni strani rezila. Ima ga PO (1792) ‘poljska ali madžarska sablja’, *Slovar stare knjižne prekmurščine* in PL z nemško ustreznico *der Pallasch*.

²⁷ SSKJ2: *nekda* orožje v obliki sulice z dvoreznim rezilom in stranskimi ušesi pod ostjo. Ima ga le PL (eine Art Spieß, die Partisane). V slovarju (I., prepis) ji Hipolit pristavi še izraz *elemporta*.

²⁸ Zapisan je že pri ME (1592, 1603), v KV ob sopomenkah *batice*, *balta*, *buzdihán*, v PL z navedbo OP.

²⁹ Tudi podstava *šolin/solen-* je prevzeta iz srvn. (SES), znana že prej v B16, KV, SV.

³⁰ *Škrinjar* se ujema z nemško (der Schreiner) in latinsko ustreznico: *skrinja* je prek stvnem. izposojeno iz lat. *scrínium* (SES).

³¹ O rabi poklicnih izrazov v 16. stoletju gl. Merše 2012.

³² Srvn. izposojenka »*gewant* ‘(boljša) obleka’« (SES), ni povzeta po nemškem delu; imajo jo vsi starejši viri razen PL.

³³ Stara izposojenka iz grščine za ‘kutina’ (SES). V SSKJ2 je podrejena prevzeti sopomenki *melona*. *Dinja* je izkazana v vseh starejših virih, *melona* v moškem spolu (pl. *miloni*) le kot sopomenka v KV.

– *svejsdoglédá Kunsh*t; Astrología – *Sterndeutkunf*t – *svejsdisláge Kunsh*t z desnim neujemalnim roditeljskim prilastkom, ki v skladu z nemščino stoji pred jedrom, tako še (ob prevzetem izrazu iz klasičnih jezikov): 9. Mineralia – Mineralie (*Erdsaffte*) – mineralie, ali *semlje fooki* ipd.³⁴

Za predstavnike ved, disciplin ipd. se pri izpeljavi opre na prvi del nemške zloženke: 101: Logicus³⁵ – der *Vernunftkünst*ler – *Ta rasvúmnik*; Arithmeticus – der *Rechen*=Meister – *Razhúnar*) ali prvo sestavino nemške zloženke prevzame oz. prevede z desnim samostalniškim roditeljskim prilastkom, drugo pa prevede: npr. Physicus – der *Naturkündiger* (1685: der Natur=Erforscher) – *Ta Natúre/afatópnik*; tako še: *shtrikaplesiz* (Funambulus, der *Seiltanzer*) 'vrvohodec'; *tafhkaygráviz* (Agyrta, der *Taschenspieler*) 'žongler' (131.); *ta drugi tih fonzavrázhkov po lejt*i 'sončni obrat, solsticij' (Alter solstitiúr, *die andere der Sonnenwenden im Sommer*).

Tujke se korensko ujemajo v vseh treh jezikih zaradi tujega izvora denotata in posplošenja mednarodnega termina (internacionalizma): npr. 103. Hórizon 'horizont' v vseh treh jezikih, nemško in slovensko še s sopomenko *Gesichtkreis* – *oglédni krafs*; 14. Túlipa (Túlipa, Tulipan);³⁶ tako tudi termini za različna znanstvena področja, ujemalni z latinskimi in nemškimi tudi po zapisu, so npr. Logica, Physica, Metaphysica.³⁷

Pogosto je ob prevzetem leksemu še (danes knjižna) sopomenka slovanskega izvora: *strasha* ali *lhpejga* (specula, Wache, 89.), *frejdni krafs* ali *okrosh* (Aequator, *Mittelkreif*, 102.), *ta sajdni fêrtelz* ali *zhetértliz* (lune) (105.), poslovenjeni izraz je nato prečrtan.

H uporabi tudi izraze (pra)slovanskega izvora, zapisane že v 16. stoletju in ohranjene še danes: takšna so pretežno poimenovanja delov človeškega telesa (36.–40.): *goltanec*, *zatilnik*, *rame*, *lahti*, *dimle*, *hrbet*, *pleča*, *ledja*, *krače* (SSKJ2 slabšalno *noge*), *bedru*, *stegnu*, *glejzen*, *golejnu*, *kolenu*, *meča*, *členki* (ob glidki), *peta*, *podplat* idr.

3.2.2 Leksemi po izvoru v besedilnem zgledu

Za ponazoritev leksemov tujega izvora tudi glede na predhodno rabo in kontinuiteto v besedilu je izbran opis bojne opreme vojaka (139. Miles – Der Kriegsmann – Ta sholniér, vojshák):

Kadár fe je potréjba vojskuváti fe *bérmajo*³⁸ (scribuntur – werdē *geworbē*) ti *sholniérji* (miles – Soldate), katérih oróshje je ta *zheláda*, ali *sheléjsna kapa* (Galea (Cafsís) – der Helm (Be-

³⁴ Za pivovarstvo pa naslovnega poimenovanja ni našel (56. Zythopceia, der Bierbrau).

³⁵ Tudi tega dela besedila razdelka iz leta 1685 in 1704 nimata, začne se pri Physicus.

³⁶ *Túlipa* ima KV poleg *tulipan*, PO *tulpa*, PL le *tulipan*. Prevzeto prek star. nem. *Tulipan* ali it. *tulipano* iz novolat. *tulipanus* 'tulipan', kar je izposojeno iz turšč. *tülbend* 'turban' (SES).

³⁷ H je na začetku dodal novo besedilo, prvotni zapis je prečrtal in dodal del besedila z razlago: »Philosophiae classes sunt: Logica é Ars Disserendi [...] – Te Polvitné Modrúfti *fo tri forte*: Logica je ena Véjdnost prav govoriti, Physica isgrúnta te *úrshohe* teh rizhy, Metaphysica *spremi/hlúje* te bitnofti inu Laftnúfti tih rizhy.« O tem gl. Bečková (1989: 427), Leeming (1991: 190).

³⁸ Samo v tem navedku so kurzivno označeni prevzeti izrazi, podčrtani so potencialni kalki.

ckelhaube³⁹), (: katera je ozirana (gezieret) s *plumasho* (Cristâ – Federbusch) / Ta Brámba, ali *riřhtenga* (Armatura – Harnifch (*Rüstung*)) tiga sheléjsniga *gvanta* ali oklépa (armatura – der Harnisch) dejli / sheléjsni vratilnik ali ogàrlík (*Torquis ferreus* – Halsband, der Kragen) / pàrřni oklèp, ali *kyrafs*⁴⁰ (Thorax – *Brustharnisch*) / sheléjsni Rokávi, ali Lahty (Brachialia – der Armschienen) / sheléjsne fhkòrnize (*Ocreae ferreae* – Beinschienen) / shelejsne rokóvize (*Manicae ferreae* – Blechhandschuche) / s tem *panzarjam*⁴¹ (*Lorica* – der Panzer) ali sheléjsnim hlázhami, inu fzhytom (*lorica et Scuto* : clypeo; – der Schild).

Navedeni izrazi izkazujejo različno kontinuiteto:

- največ jih je že znanih v 16. stoletju: *žolne/i/r* 'vojak' in v vseh nadaljnjih slovarjih; romanizem *čelada* se pojavlja pri Trubarju in Dalmatinu, v KV in PL, ki jo primerja z italijanskim *celata*, SES jo izvaja iz beneške italijanščine; sopomensko zvezo *železna kapa* ima že KV ob *čelada* in *železni klabuk* ter SV; germanizma *riřtenga* ob domačem *bramba* 'oprema' (*riřtinga* v Trubarjevi Hišni postili (1595) in v ME 1603)⁴² in *pancar/pancer* 'oklep, kovinska vojaška obleka', izkazan pri Trubarju, Dalmatinu, v ME in v KV, ki ima tudi sopomensko zvezo *železni gvant* (*lorica*, -ae, šheléšni gvať, oklep, *panzar*), neprevzeto sopomenko *oklep* ima v 16. stoletju le DB, nato KV; ide. izvora je *ščit* (lat. *scutum*, *lorica*), znan od 16. stoletja, zvez *železni rokavi* in *železne škornjice* ni v slovarjih, samostalnika pa sta izpričana: *rokav* le v ME, KV in PL, *škornjica* (lat. *ocrea*) pri Dalmatinu in Bohoriču, KV in PO;⁴³
- s preloma 17. v 18. stoletje v KV in SV so: *bermati* (*žolnirje*), po nemškem *werben* 'novačiti za vojsko' (tudi PO in PL); sestavljenka *ocirati* pri SV in KV, prevzet glagol *cirati* 'okrasiti, olepotičiti' pa je izpričan že v 16. stoletju;
- navaja jo samo PL po OP: *ogrlek* 'ovratnik';
- naveden le v SSKJ2 kot historizem 'prsni oklep brez rokavov': germanizem *kiras* (fr. *cuirasse*, lat. *coriacea*) s sopomenko *prsni oklep*, v slovarju tudi z nemško iztočnico *kür(r)is*;⁴⁴
- v virih na Franu neizpričani izrazi so: prevzeta beseda *plumaža* 'perje na čeladi', verjetno francoskega izvora; (*železni*) *vratilnik* (*Torque/i/s* – Halsband), sopomenka z *ogrlek*.

3.2.3 Besedne zveze

- So zamenjava ali prevedek nemških ali latinskih besednih zvez ali zložen. Pretežno se ujemajo z enim ali obema tujima jezikoma in so kalkirane: Radii

³⁹ Po Hudelja (2012: 45) je slovenska razlaga *kotlasta avba*.

⁴⁰ SSKJ2: (nekdaj) prsni oklep brez rokavov.

⁴¹ SES: *pancer*, starinsko 'oklep', prevzeto iz srvnem., izposojeno iz stfr. *pancier* 'viteški oklep'.

⁴² V slovarju s sopomenkami *orožje*, *sprava*, *perprava*, *naprava* (armatura) 'orožje', pa tudi splošneje s sopomenkami *orodje*, *naprava*, *perprava* (Machina idr.).

⁴³ Izvorno je izpeljanka iz pridevnika **skòrьnъ* 'narejen iz usnje', ki je izpeljan iz pslovan. **skorǫ* 'koža, usnje' (SES).

⁴⁴ Npr. Panoplia, ein küris. En kírafs, fheléřni gvať, oklèp (Dict. I, 429).

solis – die Sonnenshtralen – ti sončni zarki (79.); Oscines – Gesang Vögel – Pojéče tyce (20.); Aves aquaticæ – Wassergeflügel – Vodne tyce (23.); Pecora – Heerd=Wiech – Čejdna živina (26); Manucodiata – Paradeisvogel – Paradižna tyca (21.); Specularia – Gesicht Gläser – Glaži za pogled (79.) ‘očala’; Telescopium – fernglas – perspectiv, en dalni glaž ‘daljnogled’ (79.); Magnâtes – Groffe herren – Veliki Gospúdjí (85.); Palaeſtra – die Fechtſchul – Fehtarska šula (132.) ‘šola za bojevanje’⁴⁵.

- Od tujejezične predloge niso vedno v celoti odvisne: npr. 22. Aves Rapâces – Raub=Vögel – Na Rup hojéče Tyce ‘ptice roparice, ujede’, z veččlensko besedno zvezo v slovenščini; In Macroscopio – In dem Gröfferglaſ – v ‘tim vek-šikáznim glažu’ (79.) ‘mikroskop’. Termin zamenjuje tudi opisna samostalniška zveza: npr. 109. Ethica – Sittenlehr – Navuk teh dobrih Navádkov.

- Služijo tudi za pojasnilo izpeljanke z dodano jedrno nadpomenko: 71. cubiculum – Schlafkammer – spálišče ali spalna kambra.⁴⁶

- V sopomenske priredne zveze se združujejo tudi glasovne (npr. *Pekaría ali Pečaría* (Panificium, die Brodbackerey) (49.); *Bug ali buh* (register, str. 73)), oblikovne (*terejo ali teró* (58.)) in besedotvorne dvojnice, značilne le za slovenski prevod (*vejcaste ali véjnate* (Rogé) (ramofa (Cornua)) (28.); *jéžic ali jezdèc* (83.); *nosáč ali dolganúsic* (Naso, der Grofnase) (43.)).

3.2.4 Pomenske posebnosti leksike

Za Hipolita je značilna težnja k navajanju več (izvorno ali pokrajinsko razlikovalnih) sopomenskih, blizupomenskih, pa tudi podpomenskih izrazov ob enem latinskem in nemškem leksemu, s katerim se eden od njih lahko korensko ujema, predvsem z nemškim leksemom, ali je prevod po njem: npr. 19. *kavka, ali tola* (monedula, die Dohle); 30. *Kámpišče, ali Ležišče vojské*⁴⁷ (Castrá, Das Feldlager); *veliki prst ali palec* (Pollex, die große Zehe) (37.); 55. *grozdje trgati, ali bráti* (vindemiándi, der Wein zu lefen); Bandíba, *Trganje, trgátva* (Vindemia, Weinlefe) (55.).

Večpomenkost je značilna za romanizma *štacuna* ‘trgovina’, ‘delavnica’ in ‘ustanova’ za šolo (officina, Werckstatt) in *buča* (1. rastlina, 2. del lobanje⁴⁸ (calvaria, calva, der Hirnschädel), *bučen*⁴⁹ (*bučna koža* (pericranium, die Schwarte)) ter pri *boga(t)stvo* ‘premoženje; božanstvo’.

Izrazje istega pomenskega polja je zlasti pri sorodnih vrstah živali včasih neustrezno glede na sodobne ustreznice oz. je pomenska nerazlikovalnost značilna tudi za izhodiščna jezika: npr. *štorkla ali čapla* (*Ciconia, der Storch*) (19.) ‘štorklja’; *škrgád*

⁴⁵ Pred samostalnikom je nadpisan neprevzet pridevnik *junaška*.

⁴⁶ Gl. zgled pod 3.2.6.

⁴⁷ Opisni prevod po nemški zloženki.

⁴⁸ Danes pogovorno in ekspresivno (SSKJ2).

⁴⁹ Predhodni viri pridevnika v tem pomenu nimajo, v 16. stoletju se nanaša le na rastlino, KV ima za pericranium zvezo *koža te buče*, PL pa *olobnica*.

ali kobilica (*Cicada* 'škržat', *Heuschrecke* 'kobilica' (33.)); 22. *Postójna* (*Aquila*, der Adler) 'orel' (= KV, PO), *orel* pa navaja za 'krokar': *Corvus* – der Rabe – *Orel* (= PO (1781)); pri *Vultur*, Geier 'jastreb' je zapis »*Jafstrob*« prečrtal in na robu dodal *Kajnia*, *Jafstrob* pa ima za 'kragulj' (*accipiter*, der Habicht) in 'lunj, vrsta sokola' (*Astur*, der Weyhe), izraz *kregul* je 'sokol' (*Falco*, Falch) ipd.

Opis predmetnosti istega pomenskega polja je narekoval tudi nizanje podpomenk: npr. »*ta fhular* (*Sutor*, der Schuster) *dela te pantofelne* (*crepida*, der Pantoffel), *fhuline ali zhevle* (*calceos*, die Schuhe), *te fhkórize*, *inu púnzhahe*⁵⁰ *inu zhíshme*«⁵¹ (*ocreas et perones et coturnos* – Stiefel und Halbstiefel und Zifmen) (62.).

V posameznem razdelku je zastopana leksika za določeno predmetnost: npr. 73. Pútej – Die Schöpfbrunnen – Sht(j)erne: *izkopati*, romanizem štjerna (*cisterna*, vodnjak), *obdati*, *naslon* 'pokrov', *zajemati*, *voda*, *vedrca/vedrce*, *viseti*, germanizmi štanga, ranta, štrik, ketina, *gugalnik*, *kolesce*, *valer*, *ročaj*, *votlo kolo*, *pumpa*.

V prevodu pomenskih tančin lastnosti, izraženih s pridevniki, spoznamo slogovno pestrost in gibkost slovenskega jezika: npr.: »115. *Humanitas* – *Leutseeligkeit* – *Perludnost*: *Morosi homines sunt* [...] – *Nelúdni ludyé so fovráshni*, *ponigloglédni*, *nepriásnivi*, *aruváuni*, *fardíti*, *neufmíleni inu nevtolashlívi* (: *vezh vouzjé inu Levi kakòr zhlovéjki* :):«.

3.2.5 Leksika iz *Orbis pictus* po slovenskih iztočnicah (črka b)

Besedje iz Stabejeve kartoteke obrnjenega slovarja z izpisom slovenskih leksemov kot iztočnic ob nemških in latinskih ustreznih in s ponazarjalnim navedkom iz rokopisa omogoča pregled izraza po abecedni ureditvi in daje vpogled v pomensko in besedotvorno razvejanost besedne družine (npr. *bukv-*), razkriva rabo leksema v različnih prostih in stalnih besednih zvezah (npr. *palica: merna* (*radius*, der Meßstab), *pastirska* (*pedus*, *hirtenstab*), *popotna* (*baculus*, der Wander=, *Reisestab*)) ipd.

Pod črko *b* se po Stabejevi kartoteki iz OP ohranja 86 slovenskih leksemov:⁵²

babica (starka, stara mati (KV, SV)), *balon* (B16 = SSKJ16, KV), beretač (*barantač*, *fračler*, *kupec*) (*Scrutarius*, der Trödler 'prekupčevalec, trgovec'), *barka*, *bat* (= *kij*), *Tudes*, der Schlägel, der Schlegel), *batec* (*clavicula*, der Schlägel, Schlegel) (KV), *bati se*, *bedro* (B16 (MTh) 1603, KV), *bekov* (KV), *beli* (djemont), *belak* (B16, KV), *belica* (*riba*) (KV), *beliti* (*se*) (B16, KV), *berгла* (B16 (MTh), KV) ipd.

Neohranjena leksika (28 leksemov in tvorjenk) je pretežno prevzeta ali ima prevzeto podstavo oz. je kalkirana:

⁵⁰ *Punčoh* je visok čevlj z vezalkami (SSKJ2), iz nemškega *Bundschuh* (PL).

⁵¹ *Čížem* ali *čížma* je turcizem, sprejet preko madžarščine, hrvaščine in srbsčine (SES).

⁵² Pokončno so zapisane prevzete besede, kurzivno neprevzete, podčrtane pa tiste, ki so izkazane v predhodnih virih na *Franu* (v 16. stoletju (B16, SSKJ16), v 17./18. v KV in SV). Če so zajete v vseh treh virih, ti niso navedeni, če pa le v enem ali dveh, so viri zapisani z okrajšavo. Zaradi obsežnosti niso naštetni vsi leksemi.

bagrati se, sopomenka *odpovedati se* (abnuere, verweigern, abschlagen 'predati se' (v obleganem mestu)), *balena* 'kit', *bara* 'slad', *barani ječmen* (za pripravo piva)⁵³ (PL *barati*, *barani ječmen*, Malz, navaja samo OP), *barkarol* (sop. *čolnar*) (B16), berken(e)k (*berkenke*, balteos, wehrgehänge) 'pas za meč', KV *pinta*, *junaški pas*), *bedenj*,⁵⁴ *velika kad* (Lacus, cupe; die Weinkufe), *bermati* (KV) (vojake) 'novačiti' (conscribere, werben 'nabirati, pridobivati'), *bitjavednik* (Metaphysicus), *boganeroden* 'brezbožen', impius, gottlos (KV, SV), *bogarodnost* 'pobožnost' (pietas, die Gottseligkeit) (SV, KV), *bolestrati* (KV) (= *beleštrati* (PO) 'brezumno, nesmiselno govoriti, delovati', *božji petelinec* (KV) (sopomenki *dap*, *smerdakavra*, upupa, Wiedehopf (PL le OP)) ipd.

Izrazne dvojnice so: *bred* (*brejd*) (vadum, der Furt) 'brod', brecel 'brencelj, obad' (SSKJ16, KV), breska (popravljen iz *breskva*).

Frazeološke zveze so npr.: *bodi kir hoče* 'kjerkoli', *božje* (metati) (epilepsia, die Fallsucht); v *brzdi* [*bèrsdy*] *držati* ob enobesednem glagolu *brzdati*.

3.2.6 Besedotvorne posebnosti

Za Hipolita je značilna pestra besedotvorna podoba, saj je tvoril lekseme iz iste podstave za isti besedotvorni pomen z različnimi besedotvornimi postopki:⁵⁵ npr. besedna družina z romansko prevzeto podstavo *žog-* ima za pomen prostora in dejanja ob kalkirani besedni zvezi izpeljanko: v *žogálnizi ali v žogálni hiši* (in Sphaeristerio, im Ballhaus), *žoge ygrá*, *žoganje* (*ludus pilae*, das *Ballspiel*), za osebo v povezavi s žogo ima kalk po nemški zloženki ter latinski zvezi in izpeljanki: *žog mojster ali žogalnikar* (*Pilarum magister*, *pilátor*, *Ballmeister*), oz. po nemščini kalkirani zloženki in samostojno tvorjeno izpeljanko: *žogovgravci*, *žogavci* ali *žogobívcí* (*Pilae lusores*, *Ballenspieler*, *Ballenschlager*), glagola pa ne tvori, nadomešča ga opisna zveza *igrati z žogo* (60.).

Ohranitev zloženke po nemškem besedotvornem vzoru zasledimo še v naslednjih primerih: od *myzagrínzov ali progrinavcov* (a *triclinariis*, von den *Tafeldeckern*) (57.); *fulicam* – das *wasserhun* (Bläsling) – *točjogus ali lisko* (23.), v slovarju je na treh mestih besedna zveza (I 253, II 32, II 251: *tozhja gus*, ali *liska*), *točjagus* ima že KV, PL pa oba vira navede pod *točji* z nadrejeno sopomenko *liska*; *pelecánum* – *Löffelgans* – *žličnogus* (23.) 'pelikana' po nemškem zgledu; *Ladjalóm* (*Naufragium*, der *Schiffbruch* (90.)) 'brodolom', kjer je zloženka ostala tudi v slovenščini (SSKJ2 starinsko *brod* 'ladja') – v teh primerih gre lahko za medpono -o/-e-, ki narečno preide v -a- (*mizogrinec*, *ladjelom*), ali z ničto medpono s sklonljivim pridevnikom kot v besedni zvezi (*žličnogus*, *Asg žličnogus*). Zloženka je tvorjena tudi po latinskem zgledu: *ymbriferæ* – *schattigt* – *senčna ali sencodélina* (13.). Popravek pri »Super plúteum – auf dem *Pultbret* – na *pultmysizi*«, kjer je slovenska zloženka, ujemalna z nemško v prvi sestavini, prečrtana in razvezana v samostalniško zvezo z desnim nesklonljivim prilastkom »pult *mysize/i*« (42.), potrjuje zavedanje o neslovenski rabi zloženke.

⁵³ Stabej ima kazalko k *var*, *varjen*.

⁵⁴ PL navaja za *bedenj* nemški izvor, SSKJ2 ga opredeli narečno 'kad, čeber', v SLA2 se pojavlja pri *kad* (karta 2/46 na jugu v Istri in ob hrvaški meji) v pomenu 'brenta'.

⁵⁵ O besedotvorju v Hipolitovem slovarju prim. Legan Ravnika (2022).

Od sodobnih knjižnih leksemov se Hipolitove (kalkirane) izpeljanke razlikujejo v priponskem obrazilu: *Ta slavič ali slavičik* (SSKJ2: *slavec*), 58. *Preja ali prestvu* (Flachsarbeit), *kazavnik* (kazalec) (Index, der Zeiger), *srejdnik* (Medius, der Mittelfinger) 'sredinec' (38.), *miške* (Musculus, die Mause) 'mišice' (39.) (Leeming 1996: 62); *grivnik ali divji golób* (palumbes, die *holztaube*) (21.) (SSKJ2: *grivar*).

V posameznem poglavju lahko spremljamo besednodružinsko členjenost in besedotvorne postopke, ki jih uporablja (izpeljavo, zlaganje, besedne zveze): npr. s podstavo *buk(v)*:- 94. Bibliopólum – Buchladen – *štacúna za bukve*⁵⁶: Bibliópola vendit Libros – Der Buchhandler verkauffet die Büche – *Búkveni krámar* (dodano spodaj Bukvár) (*predaja*) te bukve (94.); Blatta (rodit) librum – Die Motte (befrist?) das Buch – *stržac*,⁵⁷ ali *bukvéni mol (objeda) te bukve*; 93. *Bukveni veznyk* (Bibliopégus – der Buchbinder); ob sadajnim času veže te Bukve ta *Bukvavézic* (compactor, der Buchbinder) – sprememba načina dela je izražena tvorbeno različno.

3.3 Skladenjski vidiki prevoda

H sledi nemški predlogi tudi na skladenjski ravni: v besednem redu, zlasti stavi stavčnih členov, v rabi nedoločnega in določnega člena, izpostavljenega osebnega zaimka v osebku idr., npr. 91. *Ars scriptória – die Schreibkunst – Kunſt tiga Pifsajña*:

Veteres scribébant in tabellis Cerátis æneo Stylô cujus cuspidáta parte Exarabántur Literae, planâ veró parte Rursum obliterabantur; Deinde literas pingébant subtili Cálamo.

Die Alten schreiben auf wächsernen Tafeln mit einem ehernen Griffel, mit deffen spitzigen Theil *die Buchstaben gezogen*, mit dem breiten Theil aber wieder *ausgethan wurden*. Dar-nach *mahlten sie die Buchstaben mit einem* zarten Rohre.

Ti ſtari nékadaj so píſľali na povolzhéne Tábelze s' *enim* bronzhénim ſhtílikam, s' katériga ſhpízhaſto ſtranjô *fo fe* ti píſľtabi *vľějklj*, s' *to* ploſháto ſtranjô pak *fo fe* súpet *sbríſováli*; potler so *ony mállali te píſľtabe* s' *enim* tenkím ròrkam.⁵⁸

Hipolit prevaja člene, ki jih naš jezik nima (*mit einem* – *z enim*, *die Alten* – *ti stari* ipd.).⁵⁹ Stavčni členi so v vseh jezikih enako razporejeni, s predmetom/prislovnim določilom za povedkom, pa tudi pred njim (tu v odvisniku).

V naslednji povedi je stava povedka v drugem prirednem stavku neodvisna od nemške, sopomenska razširitev glagola uvaja priredni stavek, besedotvorni različici *zavitljaj/zavitek* za nemško *die Rolle* pa priredno razširjata dopolnilo: 95. *Bibliopégus – Buchbinder – Bukveni Veznyk*:

Olim aglutinábant chartam chartæ, convolvenbantque eas in unum volumen.

Vor Zeiten leimeten *sie ein* Papier *an das andre* und *wickelten solche zusammen* in eine Rolle. Nékadaj so *oni pápali ali límali en* popiér *na ta drúgi* inu so *taíste vkup zaviáli v'* en zavitlej *ali zavitik*.

⁵⁶ Tujejezičnima zloženka ustreza besedna zveza z romansko (*štacuna*) in germansko izposojenko (*bukve*).

⁵⁷ Besedo pozna samo Hipolit.

⁵⁸ Prevzete besede in podstave se ujemajo z nemškimi (*malati*, *puſtab*, *ſpic-*, *ror-*) ali pa ne (*ſtil-*), ki se ujema z latinsko ustreznico.

⁵⁹ Te skladenjske kalke omenjajo že Kopitar (1809: 98), Leeming (1996: 49) idr.

4 Sklep

Hipolitova vključitev prevoda OP v slovarski sklop pomeni ne le hommage utemeljitelju moderne pedagogike, ampak predvsem izpolnitev potrebe po učinkovitem didaktičnem delu, četudi brez slikovne ponazoritve, namenjenem učenju vseh treh jezikov v obrnjenem zaporedju: od začetne stopnje v slovenščini, preko nemščine do latinščine. Izvorno se kljub preveliki odvisnosti od nemške leksike že od srednjega veka dalje in naslonitvi na nemško predlogo s kalkiranjem (izpeljavo, pretvorbo v besedne zveze, pa tudi ohranitvijo zloženke) nakazuje težnja po vzpostavitvi slovenskega izrazja, tudi ob prevzetih izrazih. Besedotvorna pestrost izhaja iz neutrjene rabe tvorjenk ali iz potrebe po razumljivosti razlage. Večji vpliv nemškega besedila je prepoznal že Kopitar z navedbo petih razdelkov iz OP (1809: 88). Glede na predhodno rabo je velik del splošne in terminološke leksike izpričan že v starejših virih od 16. stoletja dalje, pogost vir je KV, kontinuiteta je vidna v mlajših virih (PO, PL), so arhaizmi oz. so še danes del knjižnega jezika, izposojenke pa del govornega jezika in narečij, kalkirane zloženke in zveze pa so bile izločene. Leksikalni kalki so specifični za prevajalca, skladijski so tudi odraz predhodne knjižnojezikovne tradicije. OP je jezikovno-kulturni pomnik in dokument časa, v katerem je nastal in bil preveden, ter pričevalec zmožnosti slovenskega jezika v baročni dobi.

VIRI IN LITERATURA

- Kozma AHAČIČ, 2012: *Zgodovina misli o jeziku na Slovenskem: katoliška doba (1600–1758)*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Marta BEČKOVÁ, 1989: Rozšíření spisů J. A. Komenského v Evropě v 17. a 1. polovině 18. století a slovinský text Orbisu. *Obdobje baroka v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi*. Ur. Aleksander Skaza, Ada Vidovič Muha, Jože Sever. Ljubljana: Filozofska fakulteta. 423–31.
- Anton BREZNIK, 1926: Slovenski slovarji. *Razprave III*. Ljubljana: Društvo za humanistične vede. 110–74.
- Václav BURIAN, 1928: *Po stopách češství a české knihy v starším slovinském písemnictví*. Praga: Česká grafická unie.
- Gianfranco CRUPI, 2017: Dare la parola all'immagine: l'orbis sensualium pictus di Jan Amos Comenius. *Nuovi annali della scuola speciale per archivisti e bibliotecari* 31. Firenze: Leo S. Olschki. 117–40.
- Portal Fran. [Na spletu](#).
- Portal Franja. [Na spletu](#).
- Hipolit NOVOMEŠKI, 1711–1712: *Dictionarium trilingue ex tribus nobilissimis Europæ linguis compositum. In anteriori parte latino-germanico-sclavonicum in posteriori parte germanico-sclavonico-latinum*. [Na spletu](#).
- Niko HUDELJA, 2012: *Nemško-slovenski zgodovinski slovar*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- Fran ILEŠIČ, 1900: Komenskega »živi abecé« v slovenskem jeziku. *Popotnik* 21/5. 156–8.
- Fran ILEŠIČ, 1902: *O pouku slovenskega jezika, njega dosedanje smeri in bodoča naloga*. Ljubljana: Slovenska Šolska Matica. Na spletu.

- Francè KIDRIČ, 1928/2013: *Hipolit (1667–1722). Slovenska biografija*. Ljubljana: SAZU.
- Jan Amos KOMENSKÝ, 1679: *Joh. Amos Comenii Orbis sensualium pictus quadrilinguis, hoc est: Omnium fundamentalium in mundo rerum & in vita actionum, pictura et nomenclatura, germanica, latina, italica, et gallica*. Noribergae sumtibus Michaelis & Joannis Friderici Endterorum. [Na spletu](#).
- Jan Amos KOMENSKÝ, 1685: *Joh. Amos Comenii Orbis sensualium pictus quadrilinguis. Leutschoviae*: Brewer.
- Jan Amos KOMENSKÝ, 1686: *Joh. Amos Comenii Orbis sensualium pictus, hoc est: Omnium fundamentalium in mundo rerum & in vita actionum, pictura et nomenclatura = Die sichtbare Welt, das ist: Aller vornehmsten Welt-Dinge, und Lebens-Verrichtungen, Vorbildung und Benamung*. Noribergae sumtibus Michaelis & Joannis Friderici Endterorum. [Na spletu](#).
- Jernej KOPITAR, 1809: *Grammatik der Slavischen Sprache in Krain, Kärnten und Steyermark*. Ljubljana: W. H. Korn. [Na spletu](#).
- Ivan LAH, 1915–1919: Pater Hipolit in njegov »Orbis pictus«. *Popotnik* 36/1. 22–30; 36/2. 74–9; 36/3. 188–92; 36/4. 188–92; 36/5. 227–31; 37/1. 17–22; 37/2. 54–9; 37/3. 110–3; 37/4. 140–4; 37/6. 238–40; 38/1. 16–22; 38/2. 61–7; 39/1–3. 50–7. 39/4. 112–6; 39/5. 149–51; 39/6. 180–2; 40/2. 48–56; 40/3. 81–4.
- Henry LEEMING, 1991: Some textological and lexicological Aspects of Fr. Hipolit's Version of Komenský's *Orbis Sensualium Pictus*. *Razprave SAZU XIV*. Ljubljana: SAZU. 185–211.
- Henry LEEMING, 1996: Calques of Latin and German Provenance in Fr. Hipolit's Slovene Version of Komenský's *Orbis Sensualium Pictus*. *Razprave SAZU XV*. Ljubljana: SAZU. 47–64.
- Henry LEEMING, 2000: Calques of Latin and German provenance in Fr. Hipolit's Slovene version of Komenský's *Orbis Sensualium Pictus* (continued). *Razprave SAZU XX*. Ljubljana: SAZU. 111–22.
- Andreja LEGAN RAVNIKAR, 2022: Besedotvorje v rokopisnem Hipolitovem slovarju (1711–1712): slovarsko izročilo in novosti. *Jezikoslovni zapiski* 28/2. 185–204. <https://doi.org/10.3986/JZ.28.2.10>.
- Josip MARN, 1884: *Jezičnik. Knjiga Slovenska v XVIII. veku* 22. 2–5.
- Majda MERŠE, 2013: *Slovenski knjižni jezik 16. stoletja. Razprave o jezikovnem sistemu, besedju in prevodni problematiki*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU (Linguistica et philologica, 29).
- Irena OREL, 2022: Leksika Hipolitovega slovenskega prevoda *Orbis pictus* (1712) primerjalno s kasnejšimi delnimi slovenskimi prevodi. *Jezikoslovni zapiski* 28/2. 171–83. <https://doi.org/10.3986/JZ.28.2.09>.
- Irena OREL, 2025: Kontrastivna primerjava slovenskega in italijanskega prevoda (1811) francoske slovnice *Eléments De La Grammaire Française* Charlesa François Lhomonda. *Jezikoslovni zapiski* 31/1. 119–34. <https://doi.org/10.3986/JZ.31.1.07>.
- Jaroslav PÁNEK, 1993: *Jan Amos Komenský: češki humanist na poti k boljšanju reči človeških*. Prev. Albinca Lipovec. Nova Gorica: Educa.
- Marko POHLIN, 2003: *Kraynska grammatika. Bibliotheca Carnioliae*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Vlado SCHMIDT, 1988: *Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem I*. Ljubljana: Delavska enotnost.

Karel ŠTREKELJ, 2012: *Zgodovina slovenskega slovstva I–II*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

SUMMARY

The article discusses an important 17th-century language textbook from a lexicological and translation perspective. Three years after the 300th anniversary of the deaths of religious writer, lexicographer and grammarian Janez Adam Geiger and Capuchin friar Hippolytus Rudolphswertensis (1667-1722), and after the 430th anniversary of the birth of the famous Czech pedagogue, theologian and philosopher Jan Amos Comenius (1592-1670), we focus on the selected general and terminological lexis of the first and only preserved complete Slovenian translation of the School Encyclopaedia *Orbis sensualium pictus* (Visible world in pictures) (1658, 1686) by Comenius, intended for learning all three languages. Despite the high dependence on German vocabulary since the Middle Ages and the reliance on German template, a tendency to enforce Slovenian lexemes can be observed in his translation, also together with borrowed lexemes. The word-forming diversity stems from the unconsolidated use of formed words and the use of synonyms from the need for comprehensibility of the explanation. Numerous lexical calques or systemically identical translations are typical of the translator due to lack of Slovenian terms, while syntactic calques are mostly a reflection of the literary language tradition. Half a century after its publication, Hippolytus recognized the value of the textbook by Comenius. Despite the absence of printing and pictures, he realized his intention to bring the conceptual world of basic areas, professions, sciences and activities closer to Slovenian students and to be helpful to teachers. *The Orbis pictus* is a linguistic and cultural document of the time in which it was created and translated, and a witness to the capabilities of the Slovenian language in the Baroque era.